

Oral History Kosovo

INTERVJU SA MUSOM DOBRUNA

Priština | Datum: 29. april i 8. maj 2015.

Trajanje: 182 minuta

Prisutni:

1. Musa Dobruna (Intervjuisani)
2. Jeta Redža (Vodila intervju)
3. Donjeta Beriša (Kamera)
4. Hidajete Dobruna (Supruga intervjuisanog)
5. Pranvera Dobruna (Ćerka intervjuisanog)

Simboli komentara transkripcije neverbalne komunikacije:

() - Emocionalna komunikacija

{ } - Objašnjavanje pomoću gestova.

Drugi simboli u transkriptu:

[] - Dodatak teksta da bi se olakšalo razumevanje

Fusnote su uređivačke dopune koje pružaju informacije o lokacijama, imena ili izraza.

Prvi deo

Jeta Redža: Gospodine Musa, molimo vas da se prvo predstavite, a onda nam recite nešto o vašem detinjstvu.

Musa Dobruna: Naravno, moje ime je Musa Ćazim Dobruna, Ćazim je ime mog oca, razume se. Znači, sin sam Ćazima i Šefkije. Moji roditelji su bili bogata porodica, mogu da kažem čak veoma bogata. Ali nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, osiromašili su i spali na najniži mogući nivo, i mi smo morali na različite načine da se snalazimo za hranu. Moj otac, pošto je bogato živeo u mladosti i godinu dana braka, nije radio nikakve fizičke poslove ili je smatrao da to nije neophodno, to je moje mišljenje, tako da je tokom vremena siromaštva našao utehu u piću. S vremena na vreme je čak upadao u delirijum, on je to radio zbog ... i zbog besa prema režimu Kraljevine Jugoslavije.

Posebno je važno da ispričam o njegovom povratku iz sela u Đakovice, sa u kočiji, on je stao u centru grada.. Grupa vojnika sa jednim fotografom, zovite ga kako god hoćete, to je bila specijalna kamera, snimali su dokumentarni film, taj dokumentarni film se sada nalazi u Jugoslovenskoj kinoteci. Scenario: zgrabio pištolj jugoslovenskog vojnika i uperio ga u njih, dok je francuski novinar snimio i slikao. Jednom sam imao priliku da gledam taj dokumentarac, bio je prikazan u bioskopu u Đakovici u to vreme. Ali nakon Drugog svetskog rata onu su samo hteli da pokažu ... cilj je bio da pokažu koliko smo divljaci prema ... i da opravdaju postupke nakon Versajskog kongresa. Dobro se zna šta se dogodilo, svi znaju o tome. A zna se takođe da je glavna akcija bila da se osiromaše velike porodice širom Kosova, a sada ću govoriti o Đakovici.

Moj deda je bio prijatelj, kažem prijatelj u smislu da je imao bliske kontakte, s Hasanom Jakupom Ferijem, iz poznate porodice iz severne Albanije, Crne Gore, Plav i Gusinje. I njegov kum je bio Hasan Jakup Feri, takođe poznat kao Has iz Jakup Ferija, deda Redžepa Ferija, akademika. Nekada su pravili konak u našoj kuli u Đakovici, a kasnije tokom mladosti, malo kasnije, došlo je vreme za brak. I baš tada se desilo, kada je monarho-fašistički režim, rekao bih dinastija Karađorđevića, sprovodio agrarnu reformu prema srpskom projektu, neću da ih spominjem, nisam istoričar, ali znam da je u to vreme Pašićeva vlada sprovodila agrarnu reformu i ostavila nas bez zemlje, kao i sve druge velike porodice na Kosovu.

Ostavili su nam mali deo, koliko je bilo potrebno da se preživi, pa smo morali da prodajemo zemlju komad po komad, parcelu po parcelu, da bismo mogli na vreme da platimo porez, dažbine. To se desilo, a kada sam dovoljno odrastao da razumem stvari, video sam da je, u prisustvu svedoka potpisao papire u kojima se kaže da je primio potpisan nalog za plaćanje poreza. Ali ubrzo posle toga je morao da ode kod tadašnjih vlasti da dâ izjavu zašto nije platio sve poreze (osmeh). To znači da su mu podmetnuli da potpiše dokument kao da je platio pola ili neki deo, a on je to sve platio, ali eto... Sve ovo je dovelo do konfiskacije našeg bogatstva. Naša zemlja je bila oduzeta, gde i dan danas postoje zgrade, na primer, Zemljoradnička zadruga u Skivjanu i prateći objekti, kao i klinika i upravna zgrada, sve je to služilo za zdravstvo, trgovinu, obrazovanje, kulturu, ali na našoj zemlji.

To nije dugo potrajalo, i zemlja koju smo nekad sami obrađivali, sluga koji je radio tu neko vreme, uzeo je i registrovao na svoje ime i posle toga mi nismo više imali pristup. Tako da smo ostali bez ... živeli smo od dnevnica, jer se moj otac prodavao da bi mogao da izdržava porodicu. To je bilo veoma bolno. Sećam se dana bez hleba. To je inače bio cilj Kraljevine Jugoslavije. Kasnije je moj otac pronašao način da izađe i da se bavi, nazovimo to špekulantstvom, da kupuje duvan u Albaniju, pa da ga prodaje ovde, da ga prodaje, a on je koristio priliku da odande donese i knjige, doneo je ružno ulje, i druge stvari je doneo, kao i poruke o nacionalno-etničkim aktivnostima. I događaj koji ću nazvati tragičnim, pa jeste bilo i tragično, karavan s knjigama, duvanom i ružnim uljem, u jesen 1937, naša kuća je bila opkoljena, ne samo naša kuća, nego ceo Čabrat, sve ulice, od Hamke do Mule Jusufa.

Žandarmerija i policija koji su čuvali grad, koji su održavali red u gradu, ušli su, u uniformama, uniformisana finansijska policija, s bajonetima, držali su te bajonete ovako {pokazuje rukama}. Pretresli su kuću, ali ništa nisu našli jer je karavan stigao sto metara od kuće u kojoj su živeli, a vođa karavana je nažalost bio ubijen. Ostali su pobegli, ali ih je tadašnja žandarmerija na kraju uhvatila. Sećam se Špenda Haljiljija, zgodnog brđanina, koji je došao u posetu mom ocu nekoliko dana nakon što je bio pušten iz zatvora. Mučili su ga nedelju dana kako su samo oni znali [da muče]. Slomili su ga, ovako su ga tukli {pokazuje rukama}, video sam ga kad sam mu poslao posteljenu i ćebad. Zatvor je tada bio kod mosta Islam begu u Đakovici, nažalost taj most više ne postoji. Sada postoji samo na slici u kancelariji Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata u Đakovici. Postoje i drugi, takođe... Ovde sam ja na Velikoj čaršiji u Đakovici.

Blizu kule koja još uvek stoji, postoji muzej, nisam siguran da li je etnografski muzej ili istorijski, u starom delu grada, blizu dva turbeta. Eminovo i još jedno turbe, ne znam čije, a koje je starije od Šeh Eminove. Šeh Emine je bio obrazovan čovek, bio je arhitekta u doba Turaka. On je projektovao objekat za svoju kuću, turbe i tekiju, koji i dan-danas postoji. Džamija koja je bila na vrhu pijace ne postoji više, srušena je nakon Drugog svetskog rata. Ne znam, možda je... Kao i Islam-begova džamija, koja je bila na ulazu [u grad], pre nego što stignete do mosta Islam-bega bila je se Islam-begova džamija, baš u centru. Ta džamija ima posebnu istoriju od koje znam samo jedan detalj.

Kao što se i danas dešava, hodža je propovedao o onome za šta su ljudi bili zainteresovani, o religiji. Nekada su postojala dvojica obrazovanih hodža - Hafiz Guta i Bajram Mula Agani. Bajram Mula Agani je stric Fehmija Aganija, deda sadašnjeg ministra zdravlja i... ne znam za šta je on sada zadužen.

Bilo je to 21. marta 1942 godine. Moj otac je doneo hranu da napravi večeru za goste koji su trebali da dođu, a ostatak za tekiju. Bio je njegov red da donese hranu. Moja majka je bila jaka žena, rekla mu je: „Danas s krilima... guske {pomera ruke}”, kako mi kažemo, “Očistite *namadže*¹ da mogu da umesim malo hleba za decu”. Mislim, u *namadže*-u nema brašna. „A ti, bre...” „Uzmi i sam ga napravi!” A kada je on rekao bre, rekla mu je: „Gledaj čoveče”, jer ona nije zvala muža imenom (osmeh), “gledaj čoveče”, rekla je ona, "ova [deca] su Bog i tekija za nas, jer smo ih doneli u ovaj svet”, tačno tim rečima. Moj otac je opet malo vikao, kako su radili muškarci u to vreme i ljutito otišao.

Kada je sve bilo spremno, vratio se s prijateljem. Zajedno su odneli hranu u tekiju, gosti su čekali, a *baba - baba* je naziv za čoveka koji je načelu Bektaši tekije, zvali su ga baba Hamez - čovek koji je proputovao svet, pogledao ga je i pitao: „Šta je sine?” Jer mu je na licu video da to nije bio Ćazim od juče, izgledao kao druga osoba (osmeh). „Ne, ništa...” „Govori”, rekao je on. „Pa, imao sam nekih problema sa Šefkijom”, i ona je bila Bektašija. „Zašto?” Rekao je: “Takva i takva stvar...” „Pa, ona je u pravu. Ona je u pravu. Prvo za decu, ono što ostane za ovde”.

I on smiri mog oca, otac se vrati i počinje da pije. Ja sam služio, takođe i moja majka. Govorili su o antifašističkom narodnooslobodilačkom pokretu, to se desilo posle antifašističkih demonstracija u Đakovici. „Jel znaš Sadiče”, rekao je moj otac, „da i dan-danas kada pada kiša ili je oblačno, mene bole rebra od svih batina koje dobio od žandarmerije?” On je odgovorio: „Pa da, nema mnogo onih koji to nisu doživeli, ali za jednu stvar sam siguran i nemoj da zaboraviš šta ću ti reći, ovaj rat u koji ulazimo, lako ćemo pobediti.“

Sva trojica su podigli svoje čaše i ispili ih {pretvara se kao da pije}. Ali, dok je podizao čašu, Sadik je glasno razmišljao i rekao: „Onda...”, dižući čašu, „a onda...” Ispili su piće, otac je rekao: „U redu, Sadiče, a onda šta?” Ovo je jako važno sada, možete da citirate, jako je važno. „Onda”, rekao je, „počecemo novi rat, u kome ćemo takođe pobediti, ali mnogo teže”. To je poslednji rat koji se završio. „Ne, nemoj Ćazime... mislim, Sadiče, novi rat?” „Da, {klima glavom} i u njemu ćemo pobediti”. Sadik Tafarshiku, posle Drugog svetskog rata, antifašista kakav je bio, bio je postavljen za šefa „Svetskih pitanja“. Jel znate šta su svetska pitanja? Opštinska, stambena pitanja nekad su se zvala svetska pitanja. Ubrzo zatim bio je poslat u zatvor. On nije ... Ne znam koliko godina zatvora, ali posle zatvora njegov posao je bio da distribuiru knjige u svako selo na Kosovu. Bio je star kad je umro, a i dan-danas biblioteka u Uroševcu nosi naziv „Sadik Tafarshiku“.

Moj otac je imao i drugog prijatelja. On je bio, da kažem starinskim jezikom, *hafini* ili špijun (smeh), u vreme Turske, u vreme Austrije, tih nekoliko dana koliko je trajao Prvi svetski rat, u vreme Kraljevine

¹ Drveni sanduk u kome se čuva brašno i na kome se mesi testo.

Jugoslavije, u vreme fašizma (smeje se), a posle Drugog svetskog rata bio je saradnik Službe državne bezbednosti Jugoslavije. Umro je u Rimu kao imam džamije, [bio je] oženjen u porodici Šita, teča Vehapa Šite [muž njegove tetke] (osmeh), on ga je sklonio sa spiska za zatvor, gde je danas sud u Prištini, Opštinski sud, gde je donedavno bila *Rilindja*, štamparija *Rilindje*. Umesto njega, na taj spisak je stavljen Fahri Hodža, koji je ubijen 28. avgusta 1944. godine, zajedno s Ganimete Terbešij i još jednom ili dve Crnogorke, svi su zajedno ubijeni. Ovo je samo jedna epizoda iz dotadašnjeg antifašističkog otpora.

[Politička] aktivnost nije se prekidala. Ja sam bio angažovan na održavanju veze između partijskih vođa i svih porodica koje su prihvatile antifašistički narodnooslobodilački pokret širom Đakovice, u celoj Đakovici. Registrovao sam oko tri stotine porodica, tačno 316, kojima sam održavao vezu s Hamdijem Šehuom, a kasnije i sa Safete Nimonom, njeno tajno ime bilo je Guseva, a posle, kad je bila provaljena, promenila ga je u Lule. Ona je takođe spavala u našoj kući, zajedno s Crnogorkom čije nadimke je bio Fatima, obe su bile kod nas, treća je bila Nazmije Nimani, ona je dolazila s feredžom, dok nisu provaljene, pa je skinula.

To su bila jako teška vremena, moji saradnici su bili Fehmi Agani, neka počiva u miru; Sami Bašota, neka počiva u miru, umro je u Finskoj, po njegovoj želji smo ga sahranili u Đakovici. On je progonjen posle Drugog svetskog rata zbog svojih nacionalističkih ideja. Kao nastavnik, promovisao je ličnosti iz kulture, uključujući Fištu² koji je bio zabranjen i druge zabranjene pisce. Često je bio odvođen na informativne razgovore, a dobro se zna kako se to završavalo. Na kraju je morao da napusti zemlju i ode negde u inostranstvo, gde se na neki način njegov život završio... samo njegova duša zna. Imao sam mnogo drugih prijatelja, o čijim biografijama neću da pričam zbog „odstupanja” nakon informativnih razgovora kao ljudi koji su bili u sukobu s idejama tog vremena.

U našoj porodici imamo oko 37 godina zatvora, ne za, recimo, fizičke aktivnosti protiv režima, osim mog mlađeg brata, koji je bacio Molotovljeve koktele na Komitet 1984, nakon što se nenormalno razočarao kad je otpušten s posla, i za to je dobio 14 godina zatvora. I onda kada je došlo vreme pridružio se OVK, zajedno s još jedanaest članova naše porodice. Među njima je bio i Sokolj. On je kao vojni tužilac bio jedan od 30 najviših vođa OVK. Možda ste ga videli na [TV] Klan. On nije prihvatio da se obogati kao mnogi drugi, koji su koristili bogatstvo ove zemlje za svoje lične interese. Danas živi u stanu koji je dobio kao NOB-a i kao priznanje što sam bio najmlađi partizan, nisam napunio ni 14 godina {ključ glavom} ... to je sad neka druga priča (osmeh).

Drugi deo

Musa Dobruna: Za razliku od srpske historiografije, kaže se da je odavde raseljeno oko 1400 srpskih

² Gjergj Fishta (1871-1940) bio je albanski franjevac, pesnik, učitelj, političar i nacionalni junak.

porodica, sa Kosova i Metohije. Većina stanovnika su Albanci pravoslavnog porekla, samo tokom ovih godina nakon poslednjeg rata OVK-a otkriveno je oko trideset crkava po celom Kosovu. Za to vreme, između ostalog, tri brata iz jedne porodice raseljeno je iz sela Dobruna po kome se ja prezivam. Jedan je stao u Đakovici, drugi u Štimlju, a treći je otišao u Tursku. Moj deda i otac su održavali kontakte do 1937. godine, '36, sa onim u Turskoj ... Sećam se velikog gosta, koga smo smatrali veoma važnim ... 1936. godine. Nakon toga svaka veza, svaki kontakt sa njima je bio prekinut.

Porodica iz Štimlja, moram da verujem da je to porodica iz koje potiče Hajredin Hodža, profesor Hajredin Hodža. On je predavao sociologiju na Filozofskom fakultetu u Prištini do svoje smrti u Grčkoj. Na simpozijumu koji je bio održan u Novom Sadu, on je imao hrabrosti da kaže da Srbija nije oslobodila Kosovo, što je tvrdnja srpske historiografije, već, on je rekao: „Srbija je okupirala Kosovo“, što je bilo jako hrabro reći '70-tih. Bilo je, ali je on to ipak rekao. On je to rekao zato što je bio poznati profesor, i zvali su ga na informativne razgovore, što se dešavalo našim ljudima [da ih zovu državni organi], organi fizičkog sile. To je to.

I moji preci su uzeli zemlje koliko su hteli, Skivjane, Dujake, tri kilometara uz reku, tu nije bilo potrebno da se mole Bogu za kišu. Bilo je vode, zemlja je bila dobra, i sve je bilo dobro. Uzeli su deo Bele Crkve, to je blizu Orahovca. Uzeli su selo koje se zove Ujez, blizu Đakovice, to je blizu Švanjskog mosta s desne strane, na putu za Prizren. U selo Dol, nedaleko od Đakovice, trenutno imamo preko 13 hektara šume, Pašin Osek blizu Đakovice, Skivjane, Babaloć, Šišmun, i Rača i Moglica. Dakle, govoreći starim žargonom, bili smo neka vrsta feudalaca, bili smo feudalci (osmeh). Unajmljivali smo seljane iz Đakovačke Malesije Djakovice kao kmetove, a nikada s njima nismo sklapali ugovore. To je bilo napisano i nepisano pravilo, ako se ugovor ne obnovi nakon tri godine, zemlja postaje njihova. Ja to cenim kao pozitivan gest.

Porodica Hadži Hodže, potomak je Fadilj Hodža, je iz istog sela. Porodica Dolš u Đakovici, i oni su iz istog sela, kao i porodica Spahija iz Đakovice. Zatim, tu je i porodica koja se zove *Zarari* (osmeh). Da li znate šta znači *zarar*?

Jeta Redža: Nevolja? Je l' nevolja?

Musa Dobruna: Ne! *Zarar* znači gubitnik (osmeh), na primer neko ko se bavi privrednim aktivnostima i nema uspeha. Ili kako se danas kaže, bankrotira, to je *zarar*. Postoje i druge porodice, ali uglavnom, većina ih je iz istog sela. Ja sam imao sreće 2003. godine ... u stvari 2013, da vidim te lepe zemlje, ali mora ljudska ruka tu da radi. Dva mala jezera i dolina su s druge strane granice, tamo na albanskoj strani. Njihova deca se školuju na našoj strani u školama u Dolu i Godenu. I tako (osmeh) je. Zatim, što se ostalog tiče, nakon što je prihvatio ideje narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta, moj otac kao Bektašija i cela beктаšijska sekta bili su uključeni u pokret. I kao što sam ranije pomenuo, Sadik Tafarshiku je bio pravi nacionalista, i takav je umro, ali on je mnogo čitao. I kada je izašao iz zatvora bavio se distribucijom knjiga na albanskom, pa je često znao da kaže: „samo na Ljuboten još nisam slao knjige“ (osmeh).

Da ilustrujem kakav strastveni čitalac je on bio, čitao je Vilhelma Vajtlina na srpskom, „Garantije harmonije i slobode“, neumorni promoter Marksovih ideja. A kad govorimo o jednakosti među ljudima, on je bio Lasalov dobar prijatelj. Niste čitali ove stvari? To je deo marksizma. Lasal je bio nemački entuzijasta koji je, govoreći o potpunoj jednakosti među ljudima, želeo da pomogne marksizmu i međunarodnom radničkom pokretu s Marksovim idejama. I, u svoje vreme, pisao je Nemcima preko novina o potpunoj jednakosti među ljudima. Ovo je važno za ljude i danas, jer ne postoji niko, nijedna osoba ... puna ravnopravnost bi bila neprirodna. Sutradan je Engels izašao i rekao u jednom članku: „Lasal je učinio lošu uslugu za internacionalni komunistički pokret, jer ljudi ne mogu da budu potpuno jednaki. Ali mogu da budu potpuno jednaki pred zakonom“.

Ne mogu ja, kao starija osoba, da budem jednak s mladićem koji može sve ovo da iskopa i da radi sve to {pokazuje na vrt}, Ja ne mogu čak ni da dva puta pređem od kraja do kraja (osmeh). A da on i ja da primimo isto! Njegove potrebe za hranom i drugim stvarima su mnogo veće od mojih. I on i ja da jednako uzimamo od društva, to nije u redu. Jel sam u pravu? Ne mogu da tražim platu ministra, to je neprirodno. Nezavisno od doprinosa koje mogu da dam, on ima mnogo veće obaveze. Jel tako? Na primer, vi imate mnogo obaveza i zasluge za obavljanje te dužnosti. Moj doprinos je... ali doprinos rudara, koji rizikuju svoj život za dobrobit naroda, za dobrobit zemlje, ne naroda. Ja govorim ... jer ovo je stari jezik. Za dobrobit zemlje, on mora dobiti deset, dvadeset, trideset puta više nego ja. To je to. To znači da nikada neće postojati potpuna jednakost među ljudima, i zakon mora da deluje u harmoniji s prirodom i društvom, neprekidno. To je to (osmeh).

Mladi su mobilisani da bi se stvorila sedma i osma albanska kosovska brigada, hajde da je ne zovem albanska, kosovska - ali možete čitati o tome, to je poznata činjenica - i mladi su u isto vreme mobilisani da idu u rat za oslobođenje Crne Gore i Dalmacije, to je ... to ima veze sa ubistvom u Baru. Čuli ste o tome, zar ne? Ne ubistvo, nego zločin! Sada govorim o mudrosti nacije, koža oseća da nešto nije u redu sa tom mobilizacijom. Zašto da naši sinovi idu da oslobađaju druge zemlje, oslobodili smo našu zemlju, i želeli smo da organizujemo vlast ovde sa ovim ljudima. Desilo se da je veliki broj ljude izašao na protest na trgu u Đakovici, jedan od njih, Alji Tetrica, uzeo je nož i preklao se {pretvara se kao da seče grlo}. Mobilizacija je prestala. Prestala je u Đakovici. A Derviš Vula iz Đakovice je otišao i poginuo u Baru. Znači jedan čovek iz Đakovice je tamo ubijen. Dakle, lična žrtva Aljija Tetrice, koji je nekada bio član antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta, koji je izvršio samoubistvo, to je zaustavila.

Počeo je protest žena u Đakovici protiv slanja naših sinova u Vojvodinu. To je bio prvi protest u Jugoslaviji. Neke stvari su prvo počele u Đakovici. Nažalost, Srbi nisu nas voleli, ali nisu ni Albanci. Žao mi je! Ali veoma je teško zaposliti se u kosovskim institucijama ako neko čuje da ste iz Đakovice, to se neće dogoditi. Možda je to moj pogrešan utisak, možda. Ali teško je. A Đakovica je ostala sa sedam prosjaka, koji jedva preživljavaju. Na primer, moj brat, jedan je od trideset ključnih članova štaba OVK-a, i ratni tužilac, on živi u mom stanu u Đakovici, koji sam dobio zbog učešća u antifašističkom

narodnooslobodilačkom pokretu. Moja majka je bila prva, da, ona je bila među četiri ili pet žena koje su povele protest protiv slanja naših sinova u Vojvodinu. Na čelu protesta je bila Sabrije Vokši, heroína. Da li ste čuli za nju?

Donjeta Beriša: Recite nam nešto više o vašoj majci.

Musa Dobruna: Molim?

Donjeta Beriša: Recite nam nešto više o vašoj majci.

Musa Dobruna: Moja majka, rekao sam vam na početku, bila je jaka žena spremna da se žrtvuje. Dok je moj otac imao veliku dušu. On je bio veoma velikodušan. Izgleda kao da su bili na istoj talasnoj dužini. Što se tiče moje majke, ispričaću vam o jednom događaju iz '50-ih. Trudna prosjakinja došla u našu baštu, sela i rekla: „Dajte mi hleba” Moja majka je otišla i donela lonac pasulja, meso i hleb, dala joj i ona je otišla. Moj otac se vratio s posla. Nije pristao da bude predsednik opštine: „Nemam obrazovanje, tamo su potrebni obrazovani ljudi”. On je završilo samo osnovnu školu, ali ne. Došao je da ruča: „Šta ima za ručak?” Moja majka odgovara: „Šta si doneo?” (osmeh). Ona je to spremila ranije, sakrila ali... ali nije htela da prizna, recimo, “krivicu” {pokazuje znakove navoda rukama}, sada, to nije krivica, ali... I on je seo da jede, iako nezadovoljan onim što je zatekao. Ne znam, bar ja nemam utisak da su bili bogati, prihvatao je stvari lagano, lepo je prihvatao šta god da je našao (osmeh). Hoću da kažem da su bili veoma velikodušni.

A sada digresija, vratiću se u 1941. godinu. Javljeno je da je počeo rat u Jugoslaviji. U naselju gde smo živeli, bio je jedan mehaničar. Jedan Srbin je došao, uzeo pušku i pucao da objavi da je počev od tog dana Đakovica u ratu. Bio je pijачni dan i žandarmerija i paravojne jedinice, bilo je paravojnih jedinica u to vreme, počeli su da ubijaju ljude na ulici. Nismo zaključali kapije, jer kada su ljudi počeli da beže, našli su jedna vrata zaključana, druga vrata zaključana, a naša vrata su bila otvorena. Mi smo mogli to da uradimo jer smo imali još jednu kapiju prema velikoj bašti, tako da bi ljudi bili bezbedni, i drugi izlaz s druge strane ulice, gde su mogli da pobegnu. Ali, srećom, žandarmerija nije ušla unutra. Naišli su na zatvorenu kapiju i ostavili. Zvali su ih dobrovoljcima, dobrovoljci, da, dobrovoljci su se zvali. Ali srećom, dva Nemca su stigli na motociklu i to je prestalo. Počela je pljačka kasarne, kao što se dešava posle svakog rata, ili...

Po prvi put, u kući smo imali petsto kilograma žita, kukuruza, kako god da to zovite, koje je moj otac uzeo iz kasarne. I to je bio prvi put da je on imao, hranu na konju... sa kolima, sedi na kukuruzu. Kukuruz smo uzeli za sebe. Preživeli smo to vreme, veoma teške dane, ali ovo je veličanstvo našeg naroda, nisu ubijali ljude u konvoju [ljudi koji su napuštali grad]... Srbi i Crnogorci koji su došli iz drugih delova Kraljevine Jugoslavije, oni su uzimali zemlju ljudima, starosedecima. U to vreme došao je jedan Crnogorac s druge strane granice i pitao oca: „Vi kao velika porodica iz plemena Gaši, vodite nas da nas ne povrede”. I to se dogodilo, konvoj od desetina kola s životinjama, kako je nekad bilo, prošli

su, nisu imali novca da plate, tako da su dali mom ocu po jednu pušku, svaka porodica. Puške su sakrili ispod ... stvari koje su imali. I kada su prošli pored nemačke straže, moj otac im je dao jednu ili dve puške, a ostatak pušaka je ostalo skrivene u konvoju. Nastavili smo put i doveli smo ih do Dečana, konvoja Crnogoraca koji su došli iz Crne Gore u naše zemlje.

Onda smo te puške prodali i radili obrađivali zemlju, jabuke i duvan. Kasnije smo prerađivali duvan i prodavali ga. Zanimljivo je bilo da smo zaposlili dve devojke za pakovanje, i pakovale su tako, trista do petsto kila duvana smo poslali u Sjenicu. Jel znate gde je Sjenica? U Sandžaku, Novi Pazar, Sandžak. Ali preko Rugove, kroz Peć, tuda. Trebalo je da prođu kroz teritoriju koja je bila pod kontrolom četnika. Jedan deo duvana smo morali njima da damo, jer svi su pušili duvan. Onda su bili partizani, i njima bi dali duvan, i stigli su do Sjenice gde ih je čekao jedan aktivista NOP, inače Musliman, Deda se zvao. Znam samo ime, ne znam prezime. On bi se vratio odatle ne s novcem, nego s ovcama, konjima, mlečnim proizvodima, sirom i svežom pavlakom, kao ... razmena robe. A i o ovcama se moralo brinuti, nismo ih imali pre u gradu, ali se desilo da smo morali da vodimo 25 ovaca na ispašu polje koje pripada turbetu preko Erenika u Đakovici.

Dva dana kasnije, došao je Ismet Mula. Jel znate ko je Ismet Mula? Ne. On je nekada bio direktor štamparije *Rilindja*. Njegov sin je imao fotografsku radnju blizu restorana *Dora*, imao je atelje tu dole, i mislim da živi ovde negde. Ismet Mula je doneo pismo, zatvoreno naravno, bio sam a bratom, i kaže: „Ovo se mora poslati Fadilj Hodži. Ali pomoći će vam prva jedinica na koju naiđete na putu do sela Deva“. I Asim Bljuta je krenuo sa mnom. Asim Bljuta je bio jedan od aktivista NOP i ja sam ga pratio do Deve. Ja sam celo vreme nosio pismo. Stigli smo u sumrak, pokucali smo na prva vrata koja smo videli na kuli, partizanska straža je odgovorila, znači tu je bio štab. Rekli su nas da moramo da sačekamo, i jedan od njih je otišao da obavesti komandanta, onda je on došao dole, pozvao nas, i otišli smo na gornji sprat. Seli smo i rekao nam je da otpevamo partizansku pesmu da bismo potvrdili ko smo.

Da bismo potvrdili ko smo. „Jel znate neku partizansku pesmu?“ Pevali smo pesmu o Hisniju Zajmi koji je nedavno ubijen u Plavu, zajedno s domaćinom kuće u kojoj je Hajro Shamanović bio smešten. Svidela im se pesma pa smo ustali da krenemo. Onda je komandant rekao: „Možete da putujete posle večere, partizani će vas ispratiti“. Večerali smo i krenuli po mesečini. Stigli smo od sela Deva do Babaj Boksa, gde smo bili usmereni prema štabu. Štab Pete albanske brigade je bilo tamo, s komandantom Šefketom Pećijem. On je uzeo pismo, upalio upaljač, pročitao je tekst i rekao... presavio ga je. „Ovo nije za mene. Fadilj je u ratnim operacijama protiv nemačkih snaga koje se povlače iz Grčke. "To je to, a on se vratio svom poslu. Mi smo otišli i našli kolibu, legli smo umorni i u zoru smo otišli do seoskog trga, tamo gde se trebilo žito. I videli smo jednog komandira kako govori partizanima o trenutnom stanju. Kada sam otišao tamo, video sam jednog mog prijatelja, zvao se Skender Hodža, i dva Srbina, jednog od njih sam pratio nekoliko puta do nedavno - on je znao albanski - i još jednog Srbina, koji je kasnije vršio zločine u Đakovici.

U međuvremenu Asim Bljuta je došao i rekao da je Fadilj stigao i da moramo da idemo da se nađemo s njim. Otišli smo do kule gde je živeo deda Jusufa Bajraktarija. Jusuf Bajraktari je sada akademik, član Akademije nauka za istoriju. On je nekada bio direktor Instituta za istoriju. To je bio moj prvi susret sa Fadiljom Hodžom, dok smo bili u kuli čuo bila odrasle kako razgovaraju. Domaćin je slušao, i svi prisutni pažljivo su slušali, među kojima su bili i dva partizana koja su nosila tradicionalnu albansku odeću. Ali ništa nisu rekli. Izneli su hranu, jeli smo, izgledalo je bogato. Kada je sve bilo gotovo, stigla je kafa od ječma, tada smo koristili ječam umesto kafe. Domaćin kuće uzima kafu i kaže Fadilju Hodži: „Fadilj, vidim da niste sami. Ovima ne možete a verujete". Govorio je o ta dav partizana iz Makedonske brigade koji su održavali kontakt s brigadama, sa našim partizanskim jedinicama. Fadilj je odgovorio: „Već sam imao ovakav slučaj u Uroševcu, baš kao i danas sa vama."

[Sledeći delovi intervjua su realizovani 8. maja 2015.]

Treći deo

Musa Dobruna: Prihvaćenost antifašističkog pokreta ... od strane masa, govorim o Đakovici, a ne o drugim mestima, jer ne znam, bila je tako velika da su fašisti zvali Đakovicu „Mala Moskva“. A Italijani su je zvali „Piccola Mosca“. A sada ću vam ispričati nešto što se dogodilo '60-tih, na Četvrtom plenumu Saveza komunista Jugoslavije. Ali nastaviću o ovome posle... Emin Duraku, sa svojim prijateljima, Hajdarom Dušijem, Dželadinom Hanom, Aljušom Gašijem, Dževdetom Hamzom, Enverom Puljom, Džavitom Nimanijem, s braćom i sestrama, i mnogi drugi s Kosova, prihvatili su to kao pozitivan rat za nacionalno i društveno oslobođenje, koja je kasnije, s promenama u odnosima, malo krenuo u anti-nacionalističkom pravcu. Anti-nacionalistički u to vreme je značilo anti-albanski, jer bilo je drugačije vreme. Otvorile su se škole, univerziteti i Akademija nauka, što su bili prepreka za srpske šoviniste. To je bilo protiv ideologije Srpske pravoslavne crkve, koja i danas vodi državnu politiku Srbije, čak i danas. Predsednik srpske države mora da položi zakletvu nad pravoslavnom Biblijom {podigne ruku kao da je stavlja na knjigu}, pro-slovenski, zovite to kako hoćete. To je njihova stvar! Naša stvar je da radimo za sebe, a ne protiv drugih, ali to nas je kao takvo mnogo koštalo i smanjilo nas je kao narod na ono što smo sada, zbog neke prevelike tolerancije. Da počnem o učiteljima?

Jeta Redža: Da.

Musa Dobruna: Nakon što je tad počeo rat u Jugoslaviji, to je nama bio Drugi svetski rat, grupe građana koji su iz bilo kog razloga otišli u Albaniju za vreme Kraljevine Jugoslavije počeli da se vraćaju. Grupa na čelu s Eminom Durakuom, Fadiljom Hodžom, Hisnijem Zajmijem, Dželadinom Hanom, Hajdarom Dušijem i još jedna grupa nastavnika, Zekic Šehu na primer, stric Pajazita Nušija, oni su došli i počeli da rade na otvaranju škola na albanskom jeziku. To se desilo negde u maju 1941. godine, '41, maj je bilo.

Sećam se da sam se upisao u školu kad sam imao deset godina, u prvi razred osnovne škole, upisao me Jusuf Puka. Zanimljivo je spomenuti Jusufa Puku, jer je on bio takođe učitelj mog oca (osmeh). Došao je, završio upis đaka, i podelio nas u učionice. Prva slova me je naučio Haki Taha, koga je kasnije ubila srpska tajna služba, tada jugoslovenska. Rečeno je da je on ubio Miladina Popovića, što nije bila istina. Onda su se učitelji promenili po potrebi, i onda je ispalo da je Zeki Šehu neko vreme bio moj učitelj, on je uskoro preminuo. Učitelji su se često menjali, ali svi su nas naučili jednu stvar, da je antifašistički narodnooslobodilački pokret bio pokret za nacionalno i društveno oslobođenje naroda, bez izuzetka ... nezavisno od verske i etničke pripadnosti.

Istorijska sudbina htela je da se mi pridružimo anti-hilterovskoj, antifašističkoj, anti-nacističkoj borbi, zovite to kako hoćete, a to je značilo da je antifašistički narodnooslobodilački pokret stao na stranu velikih saveznika, SAD, Engleske, Francuske i Kine u to vreme, Sovjetskog Saveza naravno. Zajedno s nama, Srbi i Crnogorci i ostali vodili su svoje antifašističke aktivnosti. Komunisti su imali viziju i iskoristili su kritičan momenat u Đakovici, kada su stigli Italijani, otvorili su šest-sedam bordela - izvinjavam se što tako govorim - i iskoristili su nezadovoljstvo naroda u odnosu na to. A sve antifašističke grupe su nam se pridružile, uključujući i one koji nisu bili komunisti. Bilo je ljudi koji nisu voleli komunizam, oni nisu želeli komunizam zato što su ga identifikovali s Rusijom, a Rusija ... oštetila nas je i to je to.

Ipak, ljudi su nam se pridruživali, a komunisti, kao dobri organizatori i odlični propagandisti rekao bih, mobilisali su celu Đakovicu. A ja sam uveren da nije postojao nijedan čovek u Đakovici da se borio protiv partizana, iako su znali i nisu voleli partizane. Nije bilo oružanih aktivnosti. Sada duboko verujem, neko može da kaže da nisam u pravu, ali svi pokreti koji su postojali za vreme Drugog svetskog rata su bili albanski. Oni su se borili za albansku stvar. Čak ni Nacionalni front³ nije imao mnogo uticaja na Kosovu. Imali smo zogiste⁴, legaliste⁵, nezavisne intelektualce. Čak i najveći špijuni, kao što je Bećir Maloku na primer, on je bio komandant žandarmerije, on je znao kako diše Đakovica, ali nije uradio ništa. Pokušali su da ga ubiju, pošto je bio komandant, a i špijun s priznatom karijerom još u vreme Turaka, Fadilj Hodža s prijateljima pokušao je da ga ubije. Ali samo je bio povređen. Znao je kako diše Đakovica. Đakovica je bila u pokretu (osmeh), Italijani su je zvali „Piccola Moskva” - Mala Moskva.

Jedna digresija, nakon Drugog svetskog rata, '60-ih, Četvrti plenum Saveza komunista Jugoslavije, gde je razotkrivena jugoslovenska tajna služba, naročito srpska. Pitao sam jednog „operativca”, koji je još živ, za stolom smo bili nas četvorica, dvojica su ustala, on nije pušio, ali u tom trenutku palio je jednu cigaretu za drugom, pa sam ja rekao: „U redu, Nuhi, šta se dešava? Kad si počeo da pušiš?” Rekao je:

³ *Balli Kombetar*, albanski nacionalistički, kolaboracionistički i anti-komunistički pokret tokom Drugog svetskog rata. Zalagao se za ujedinjenje teritorija na kojima žive Albanci. Nakon što nisu uspeali da se udruže s partizanima 1943, pokret je nastavio da se bori i protiv okupatora i protiv komunista.

⁴ Rojalisti, pristalice albanskog kralja Ahmeta Zogua.

⁵ Legaliteti, albanski nacionalistički monarhistički pokret tokom Drugog svetskog rata koji je zahtevao povratak kralja Zoga koji je nakon italijanske invazije napustio zemlju.

„Šta je politika?“ Nakon što sam završio specijalizaciju u Sekretarijatu unutrašnjih poslova, dok sam služio u raznim centrima na Kosovu, penzionisao sam se, I Dušan Mugoša, tadašnji politički sekretar, glavni šef Autonomne Pokrajine u to vreme, saznao je to i rekao mi da se vratim u službu: „Otići ćeš na službu u Đakovicu“. A u beleškama koje je pisao, rekao je: „Uspešno sam radio u svim centrima, ali nema težeg mesta za rad od Đakovice“. „Zašto?“ „Zato što nikada ne možeš da znaš s kim imaš posla“. To je ... ne znam, zanimljivi su ljudi. Veoma su pragmatični, ali u svojoj nemoći ostavljeni su s (spušta ruke ka podu) prosjačkim štapom.

Trenutno su Đakovici dali prosjački štap, iako je oko tri hiljade ljudi bilo u OVK, bio sam I ja ... Nas jedanaest se priključilo, deca moje sestre i brata. Napravio sam ovu digresiju da vam pokažem šta je Đakovica. Danas je Đakovica podjarmljena. Đakovica je imala 27 hiljada zaposlenih, danas jedva preživljavaju. Za mene, vođe OVK-a su izdale Đakovicu. Mogu da kažu šta hoće. Unajmili smo dvojicu havandžija⁶ koji su rezali duvan, tako se to pravi (osmeh), na način... I imali smo dve devojke koje su pakovale. Pakovale su duvan, obično oko petsto kila, otac bi to utovario i poslao u Raušić kod Peći, a odatle u karavanu, natovarenim konjima, poslao bi ga u Sjenicu. Putovao bi po teritorijama pod kontrolom četnika, bukvalno bi ih podmitio duvanom, jer nisu imali duvana. Putovao bi kroz partizanske zone, i njima je takođe davao duvan, i sa duvanom koji je preostao, stigao bi u Sjenicu gde se sastao sa vođom čijeg prezimena se ne sećam, ali zvao se Deda. Zamenio bi duvan za ovce, suvo meso, konje, tepihe i druge stvari, ali ne za novac.

Kada je došao u Đakovicu za manje od dva dana, moj brat i ja bismo vodili ovce na pašu. Otac je došao s Ismetom Mulom i Asimom Bljutom i drugim aktivistima antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta. Uzeo sam pismo... Ismet Mula i moj otac su se vratili, a Asim Bljuta je krenuo sa mnom. Na putu do sela Deva, sreli smo čoveka, žena mu je bila pozadi na konju. Pitao nas je: „Kuda idete?“ Asim je odgovorio, rekao mu je da idemo kod toga-i-toga... čovek koji nas je pitao ga je poznao. Nastavili smo put, on je otišao svojim putem. Stigli smo u Devu u sumrak. Pokucali smo na vrata prve kule koju smo videli sa svetlom, odgovorio je jedan partizan. Dao smo mu pismo, onda je rekao: „Pokažite to komandantu“. Komandant je sišao niz stepenice, uzeo je pismo, pročitao ga i rekao: „To nije za mene“. Zatvorio je pismo i rekao: „Dođite gore“. Seli smo, tu su bile dve partizanke i jedan partizan. Prvo su proverili ko smo, i onda su nas pitali da li znamo partizanske pesme. Zapevali smo ... odmah, pesma za Husniju Zajmija i Šahmanovića, Hajru Šahmanovića koji je ubijen u Plavu. Pevali smo tu pesmu, njima se dopalo i ustali smo da pođemo. Komandant je rekao: "Ne, prvo ćete večerati, pa ću vam dati pratnju do Babaj Boksa."

Komandant je bio Elez Isufi, učitelj mog brata. Elez Isufi je bio sin Isufa Elezija. Isuf Elezi je zajedno s Ismailom Kemalom učestvovao u proglašenje nezavisnosti Albanije. Ustali smo i krenuli u Babaj Boks, noću po mesečini, bila je divna jesen. Stigli smo u Babaj Boks i obratili smo se komandantu Pete brigade, Šefketu Pećiju. Izašao je, i isto kao Elez Isuf, upalio je upaljač {pravi se kao da čita pismo} i rekao: „Ovo nije za mene. Drug Fadilj je u operaciju protiv nemačkih trupa koje se povlače iz Grčke.

⁶ Rezači duvana.

Vratit će se sutra“. Otišli smo da se odmorimo. Ušli smo u jednu kolibu, zemljanu. Malo smo se odmorili (osmeh), to smo zvali odmorom. Sutradan smo se probudili rano i otišli na seoski trg, na mesto gde se trebi žito. Videli smo grupu partizana. Komandant, stojeći, ih je grdio: „Uzeli smo puške da se borimo protiv fašista, ali da se trudimo da pretrpimo što manje štete. Nije dobro da se borimo stojeći, Toske⁷ su se borile stojeći“ (osmeh), tako je bilo tada... mala Toska.

U tom momentu došao je komandant Šefčet Đeći i rekao: „Mi smo na ivici konačnog oslobođenja naše domovine Albanije, ali naše akcije moraju da se nastave u jugoslovenskim zemljama sve dok nacističke trupe ne budu skroz proterane iz zemlje. Ovo je naređenje general-pukovnika Envera Hodže, našeg komandanta general-pukovnika Envera Hodža.“ Tu je stao, mi smo ustali, došao je Asim: „Hajmo, Fadilj se vratio,“ u kulu dede Jusufa Bajraktarija. On je akademik, bio je direktor Instituta za istoriju. Ušli smo u sobu za muške goste, kako su to zvali nekada (osmeh), a mislim i danas. Sačekao me je Husen Žerka, Ceni smo ga zvali, bio je moj prijatelj. Upoznao me s Fadiljom Hodžom i nastavio je... razgovor s prisutnima. Među njima su bila dvojica iz Makedonske partizanske brigade, koji su nosili tradicionalnu albansku odeću i ravan *plis*. Domaćin kuće je sve vreme ćutao. Seli smo za vrlo bogatu trpezu, kako Albanci znaju da posluže kada hoće da ispoštuju počasnog gosta. Nakon obroka, poslužena je kafa od ječma (smeh), i dok smo pili kafu, domaćin kuće uzeo je reč i obratio se Fadilju Hodži. „Fadilj,“ rekao je, „Sine, ja vidim da niste sami. Ne možete imati poverenje...“

To je bio kao refren tokom Drugog svetskog rata u Đakovici, a ja želim da verujem i na Kosovu, da ne možeš da veruješ Srbima i Crnogorcima. Voleli smo i podržavali pokret, ali svaki put kada bi ljudi razmišljali o zajedničkom ratu sa Srbima i Crnogorcima, bili su rezervisani. To je onda postalo uverenje celog štaba antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta, govorim o albanskim komunistima, komunistima, kosovskim Albancima koji su stalno dobili informacije da ljudi jesu za narodnooslobodilački pokret, ali da im se ne sviđa bratstvo i jedinstvo, zato što je albanski narod mnogo propatio u Jugoslaviji u to vreme, u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon što smo završili obed i popili kafu, krenuli smo za Krunu, gde je bio operativni štab za Kosovo u Metohiji. Štab se nalazio u internatu na Kosovu gde su se školovali dečaci koji su iz bilo kog razloga iz Jugoslavije otišli u Albaniju.

Na putu do Krune, bili smo blizu Deva, u jednom trenutku neki tip, Musa Efendija, borac narodnooslobodilačkog pokreta ... obratio se Fadilju Hodži: „Hoćemo li kod Bega na kafu?“ Tamo je bio Gani-begov štab, Gani-beg Kreziu, koji je završio Vojnu akademiju Jugoslavije i postao je vojni lekar. Ali on nije imao svoje jedinice borio se protiv fašizma. Sarađivao je s komunistima dok je imao poverenje u njih. Na Musin predlog, Fadilj je odgovorio: „Ne!“ „Zašto?“ „Ljut je na mene. Poslao mi je pismo, 'Zašto mi uzimaš partizane?'“ Na kraju pisma, tog istog pisma, napisao je „Nemam sterlinge da im dam“, u smisli da se Beg prodao, borio se protiv fašizma, uz podršku saveznika, Velike Britanije u to vreme, koja mu je slala zlatne funte da finansira pokret.

⁷ Toske su jedna od dve glavne etničke podgrupe Albanaca (druga su Gege), koje se razlikuju se po svojom kulturnim, jezičkim, društvenim i verskim karakteristikama i žive u južnoj Albaniji.

Imali smo dve metalne kofe pune toga u našoj kući. Desilo se da je majka otvorila jednu bez očeve dozvole. U tom trenutku došao je otac, „Šta to radiš?“ „Uzimam samo jedan sterling“, bili su zlatni, „da ga dam našem sinu kad se bude ženio“. Otac ga je uzeo i vratio, zatvorio i dao Gani-begu. Prošli smo Devu i stigli na Ćafa Prušit gde je bila granica, još uvek postoji granica tamo... granica s domovinom (smeh). Teki Derviši je znao da kaže: „Granica s domovinom.“ Konj Fadilja Hodže se uplašio pošto je video zmiyu, ima ih puno tamo. Musa Efendia je zgazio zmiyu, nastavili smo put i stali u Golaju. U Golaju, Fadilj je pozvao Ibrahima Žerka, umro je mlad, bio je istoričar koji je voleo Fadilja kao sina. Pozvao ga je, ali niko se nije javio pa smo nastavili put. Da bi olakšao putovanje, Musa Efendija opet je pitao: „Fadilj, i ja sam dobio pismo od Dema Alji Požarija“ „I?“ „Rekao mi je 'Da li ćeš mi poštediti život ako ti se pridružim sa svim što imam?'“ Fadilj odgovara na pismo: „Ne Ako se ikada sretnemo na kraju gledaćemo se preko nišana“. Jer se Dem All borio protiv partizana.

Ali Fadilj nije znao jedan detalj. Kada je Dem Alji Požari sa svojom bandom postavio zasedu i otkrio da među partizanima nije bilo Srba i Crnogoraca, povukao se, nije se borio. Ali tamo gde su bili Srbi i Crnogorci, nikada nije prestao da se bori. Posle Drugog svetskog rata, uoči završetka Drugog svetskog rata, Dem Alji Pažari pobegao je u Grčku, zatim u Tursku, i umro je u inostranstvu. I opet, još jedno pitanje sada, da bi prekratili putovanje, Musa Efendija pita Fadilja: „I? Jel imaš još nešto?“ „Dobio sam pismo od Ejupa Binakua“. Ejup Binaku je bio sekretar Fašističke partije u Đakovici. I na poledini pisma, odgovorio je i rekao: „Dođite kad god hoćete“, a sada Musa postavi sledeće logično pitanje, kaže: „Mi smo u ratu protiv fašizma, nacizma. Vi ste odbili dvojicu, ali ste prihvatili da Ejup Binaku bezbedno dođe, iako je sekretar Fašističke partije". E sada moramo da gledamo stvari drugačije. Ejup Binaku je osoba koja je između dva svetska rata pomagala koliko je mogla, naročito mladim ljudima koji su iz bilo kog razloga napustili Jugoslaviju i otišli u Albaniju. On je bio posvećen njihovom obrazovanju, zapošljavanju i stanovanju, to mu priznajem, i zato je Ejup Binaku dobrodošao.

Stigli smo u Krunu, rekli su mi da spavam u sobi sa Hiljmijem Aganijem, profesorom, kasnije je bio profesor Hiljmi Agani. Nekoliko nedelja nakon što je ... kada se uverio da sam lojalan, rekao mi je: „Imam nešto da ti kažem, ali samo ako mi daš besu - reč da nećeš nikome reći“. Rekao sam mu: „U redu“. „Jednom, nedavno, opkolile su nas trupe Muharema Bajraktarija, morali smo da se dve noći i tri dana krijemo u grmlju u Hasu Đakovice, bio je jači od nas. Krili smo se dve noći i jedan dan“, rekao je, „od žeđi smo jeli šumsko voće. I onda smo dobili poruku da su se Muharem Bajraktari i njegove trupe povukli. Vratili smo se u Krunu, usput je selo Cahan, Pavle Jovićević, koji je nekada bio šef partije u Operativnom štabu za Kosovo i Metohiju dao mi je jedno pismo da pošaljem u Kishaj, selo koje se takođe nalazi u Albaniji, naredio mi je da sačekam odgovor i da se vratim, da se vratim s odgovorom. Iako je znao da sam iscrpljen, umoran i gladan. Prihvatio sam dužnost, otišao sam, završio sam posao i na putu nazad sam stao u zavetrini da se odmorim. Malo kasnije sam čuo da mi se neko približava, s pratnjom, telohranitelji. Otišao sam i predao pismo i vratio se na svoje mesto. Izvadili su pite sa mesom i počeli da jedu. Nisu me zvali da im se pridružim, iako su znali da sam gladan i umoran. „Šta je ovo?“ „Pa da znate“, (smeje se) „upravo to.“ Ovo je bila dobra lekcija za mene, razumeo sam da je saradnja sa Srbima i Crnogorcima veoma teška.

I onda je došlo povlačenje iz Krune da bismo se približili Đakovici, morali smo do Tropoje. Smestili smo se u Tropoju, poslali su me da spavam u magacinu s tkaninama i odećom, zajedno s jednim Srbinom iz Đakovice i s jednim iz Skadra. Nakon što smo se smestili, izašli smo da odemo na večeru. Imao sam posudu, limenu posudu koju nosiš ovde {pokazuje pojas}, za hranu i piće. Hteo sam da uzmem hranu i čujem odgovor na srpskom: „Nisi u evidenciji, nisi na listi prve grupe, sigurno si na drugom“. Bio sam smiren, otišao sam kod drugih, i opet: „Nisi na evidenciji“. I uznemiren, ali bez protesta, vratio sam se u sobu I video čika Bajrama s čovekom iz Skadra, on je primetio da nešto nije u redu sa mnom i pitao me: „Šta se dešava s tobom?“ Rekao sam: „Ništa!“ Rekao je: „Ne, ne, neki đavo je ušao u tebe“ (smeh). I onda sam mu rekao šta se desilo. „Ustani!“, rekao je. Uhvatio me za ruku i otišli smo zajedno, bio sam mlad, nisam još imao 14 godina. Otišli smo u kuhinju, kaže: „Izvadi činiju“, i dao mi je hranu. To je trajalo nedeljama. Ponekad u društvu Safete Nimani, ponekad Dragi Kirljeović, ponekad Džafer Vokši, član štaba.

Četvrti deo

U novembru 1944. godine vatra je zahvatila partizansku bolnicu, pa smo svi otišli sa kantama i svim što smo imali. Ja i jedan Nemač, bio je antifašista, dezertir iz nemačke vojske, bio je I dobar slikar, pisali smo celu noć. Ujutro, upoznao sam jednog čoveka iz Đakovice, Minuša Zerzu i pitao sam ga: „Gde ćeš?“ Rekao je: „Vraćam se u brigadu.“ „Hoćeš da me malo sačekaš?“ „Hoću“. Otišao sam da uzmem hranu i opet mi nisu ništa dali. Odatle sam otišao u štab, raportirao sam pokojnom Džaferu Vokšiju i rekao sam mu: „Idem u brigadu“. U tom trenutku došao je Pavle Jovičević. Silazio je niz stepenice u britanskom vojnom kaputu, ovako dugačkom i pompeznom. Uzeo je moju porciju i rekao (na srpskom): „Ne, ne možeš!“ jer mu je Džafer rekao da hoću da idem u brigadu. Odmerio me je i rekao: „Ne!“ Poslednju reč sam rekao Džaferu, rekao sam: „Ja idem“. To je bilo 8. novembra 1944. godine.

Stigli smo zajedno s Musom Batalijem, koji je bio moj drug iz odeljenja i još dva partizana. Stigli smo u Bobaj Boks i negde pre sumraka moj otac došao sa Samijem Morinom da nas obavesti da više nema okupacionih snaga u Đakovici, a da kasarne čuva Etem Stubla, koji je završio Vojnu akademiju u Rimu, dve godine je bio komandant garnizona u Palermo. I krenuli smo, Četvrta brigada se reorganizovala nakon obavljenih operacija i krenuli smo u Đakovicu peške. Pao je prvi sneg, kada smo stigli do Tabakovog mosta ... jeste li ikada bili u Đakovici? To je blizu groblja, postoje dva mosta tu. Jusuf Žerka nas je mobilisao, pozvao nas je, ušli smo u Đakovicu pevajući *Bashkohemi shokë ne në çeta* („drugovi, hajdemo u četu“) i mnoge druge pesme.

Operativni štab za Kosovo i Metohiju, nakon reorganizacije Četvrte kosovske brigade, odlučuje da grupa Osmana Jahje, njegov nadimak je bio Živko, prva uđe u Đakovicu. Odnos u ovoj grupi je bio skoro pola-pola Srba, Crnogoraca i Albanaca. To je bila đavolska srpska ideja, to je bio izgovor da kažu da su Srbi oslobodili zemlju, ali to se nije dogodilo. Oni su pokušali da urade takve stvari u Đakovicu. U

Đakovici nisu mogli da završe sve svoje dužnosti u skladu sa svojim projektima, da eliminišu Albance iz ovih zemalja. Jugoslovenska tajna služba, drugim rečima Srbi, reagovala je odmah. Uzeli su ceo Gani-begov štab, zatvorili su ih i ubili kog god su zatekli, kog su mogli da uhvate u to vreme. Ubili su ih na veoma varvarski način.

Poslali su Gani-bega u zatvor u Srpskoj Mitrovici, u Mitrovici je bio zloglasni zatvor, a i tu je on okončao svoj život, uprkos zahtevima britanske vlade da se on ne likvidira jer je bio njihov čovek, britanski saradnik. To znači da je bio on bio desni antifašista, a ne kao Fadilj Hodža i njegovi drugovi, Emin Duraku, Hisni Zajmi i drugi koji su bili levo, na levici ... jer smo imali mnogo koristi od tog pokreta. Koje su bile koristi kosovskih Albanaca posle Drugog svetskog rata? I uopšte u Jugoslaviji, ali na Kosovu konkretno: otvaranje škola na albanskom jeziku, administracija koju smo uspeli, uz mnogo teškoća, uz mnogo napora, da napravimo da bude administracija na albanskom jeziku. Počele su škole, albanska *Shkolla Normale*⁸ otvorena je u Đakovici.

Završio sam prvi i drugi razred u roku od godinu dana po skraćenom programu, jer je bila velika potreba za nastavnicima. Završio sam i treći razred, a u julu 1950. godine poslali su nas na pedagoškom, na pedagoški kurs u Peći. Kada sam diplomirao, diplomu mi je dao veliki Zekerija Redža. Zovem ga veliki jer tokom celog njegovog života, svaka njegova aktivnost nakon rata bila je usmerena na obrazovanje ljudi. On je rekao: „Da mi je neko 1939. rekao da ćemo 1950. imati administraciju i škole na albanskom, mislio bih da je lud. A kamoli da mi je neko 1941. rekao da ćemo 1950. odjednom proizvesti trista nastavnika, njega bi odmah stavili u ludačku košulju. Ali evo nas, uspeli smo! A uradićemo i ostalo“.

I ostalo je postignuto uz mnogo žrtava, od osnovne škole do Akademije nauka. U to vreme gradile su se škole, bolnice. Ja duboko verujem da je otpor protiv tadašnjeg režima vršen na dva načina: institucionalno, kroz suprotstavljanje raseljavanju Albanaca u Tursku i druge zemlje, prema sporazumu iz 1937. godine između Kraljevine Jugoslavije i Turske o raseljavanju ovdašnjih Turaka, jer su Albance muslimane zvali Turci. Otpor je došao od političke nad-strukture albanskih komunista Kosova. Oni su se usprotivili [raseljavanju] i šteta bi bila mnogo veća da nije bilo komunista. Ovo govorim ne da bi ih učutkao, one koji govore protiv antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta za nacionalno i društveno oslobođenje, već da im poručim: „Nemate pravo da grubo napadate jedan jako human pokret kakav je bio antifašistički narodnooslobodilački pokret.“

U decembru 1943. godine Ismet Šaćiri je došao u našu kuću. Bilo je kraj novembra, pitao je mog oca i majku, i moja majka je bila aktivistkinja antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta, znala je jako dobro da peva jadikovanje kad bi umro neki partizan ili aktivista. On je pitao moju majku: „Kakva je situacija tamo?“ „Narod“, rekla je ona, „svi nas podržavaju, ali“, već sam to rekao ranije, „kada se

⁸ Pedagoška škola (*Shkolla Normale*) otvorena je u Đakovici 1948. radi osposobljavanja nastavnika za novootvorene škole. Osim u kratkom periodu italijanske okupacije Kosova tokom Drugog svetskog rata, ovo su bile prve škole na albanskom jeziku na Kosovu. *Shkolla Normale* se 1953. godine preselila u Prištinu.

pomene bratstvo i jedinstvo, postoje velike rezerve u vezi sa saradnjom sa Srbima i Crnogorcima.“ On se smejaio tome: „Ne možemo ljudima da kažemo da ne saraduju sa Srbima i Crnogorcima. Hajde, uzmite oružje i pridružite nam se, zajedno da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja, fašizma, ovog zla koje je zaposelo Evropu“.

Dok smo pričali, stigao je moj rođak Sulejman Dobruna, vratio se iz Nemačke da se oporavi, radio je u rurskim rudnicima u Nemačkoj, kopali su ugalj u to vreme. Upoznao se sa Ismetom Šaćirijem, koji mu je rekao: „Dobro, oporavili ste se, a sada bi bilo dobro da dođete u partizane, jer ćemo uskoro osloboditi zemlju. Mi ćemo organizovati naš život kao u Sovjetskom Savezu“. Moj rođak, impulsivan kakav je bio, rekao je: „Nikada!“ „Nikad?“ On je rekao: „Kao u Sovjetskom Savezu? Ja sam bio *kapučkadër* u rudniku.“ *Kapučkader* znači nadzornik u starom žargonu. „Radnici tamo, koji su svi bili zarobljenici, Sloveni - Rusi, Srbi, Crnogorci, Hrvati i drugi - oni me vole kao da sam im otac“. „Kako te vole?“

„Kada sam otišao tamo, organizovao sam sistem signalizacije, u početku sa kablom, povukao bih kabl i na kraju jame, gde se iskopavao ugalj, bili su radnici koje sam rako upozoravao da dolazi komandant, idite na posao! Skupio sam rezerve na ulazu u jamu, rezerve uglja, pokrio sam ga kamenjem, bilo čime, i otkrili bismo to. Kada bi on došao, bio je veoma zadovoljan obavljenim poslom, potapšao bi me po leđima, dao nam je više hrane, pre su im dali samo hleb i kafu, ništa drugo. Onda su oni rekli: „Posle rata nećemo da se vratimo u Sovjetski Savez, jer nam je bolje ovde u logoru nego tamo“. I Ismet je bio jako impulsivan, da nije bio kod nas, ubio bi ga. Onda je on rekao: „Život u Sovjetskom Savezu, nisam bio tamo, ali oni su mi rekli da tamo nije dobro“, I tako je završio.

Sledećeg dana Ismet Šaćiri je otišao na Bujansku konferenciju⁹ i tu naravno Bujanska rezolucija, vi to znate, čuli ste za to? Prema Bujanskoj rezoluciji, govorim svojim rečima, „Albansko stanovništvo Kosova i Metohije oduvek je sanjalo o tome da se ujedini sa zemljama naše domovine Albanije“. To je ono što je bilo najvažnije za Albance. Postoji pesma, himna Narodnooslobodilačkog saveta, znam je napamet. Ne znam da li je iko drugi na Kosovu zna.

Jeta Redža: Jel možete da nam odrecitujete?

Musa Dobruna: Da. Ja bih molio kompozitore da dodaju melodiju, ja ću izgovoriti samo tekst:

*S tobom Narodnooslobodilački savetu,
Ti koji nas vodiš i ujedinjuješ nas,
S tobom danas albanski narod ustaje
I maršira do pobede.*

⁹ Bujanska konferencija (31. decembar 1943-1-2. januar 1944) je sastanak jugoslovenskih partizana na kome je doneta rezolucija u kojoj je obećano da će se narodu Kosova omogućiti da demokratski odluče da li posle rata žele da ostanu u Jugoslaviji ili da se prisajedine Albaniji.

Sad hor:

*Ustanite braćo, bez obzira na religiju, zemlje ili ideje,
U našoj zajedničkoj borbi protiv fašizma.
Ustanite jer vreme ne čeka,
Ustanite svi Albanci koji volite Albaniju!
Danas ili nikad, s oružjem u rukama,
Da najurimo uzurpatora i povratimo slobodu.*

To je to. Dakle, antifašistički narodnooslobodilački pokret zalagao se za nacionalno i društveno oslobođenje. Ali uskoro je jugoslovenski štab izdao saopštenje, u kome kaže da će nacionalno pitanje biti rešeno na najbolji mogući način nakon rata. U to vreme je bila konferencija na Jalti, Teheran, Moskva, između ... na kojoj su učestvovali Frenklin Delano Ruzvelt, Vinston Čerčil, Staljin, njih trojica su odlučila da evropske granice postavljene na mirovnoj konferenciji u Parizu, u Versaju, ne treba da se diraju. Ovo je bolji odgovor za propagandiste koji ne znaju istoriju, ili koji su tendenciozni, definitivno tendenciozni kad kažu da su Enver Hodža i Fadilj Hodža prodali Kosovo. Evropske granice ostale su netaknute, i šta se dogodilo, dogodilo se.

Pomenuo sam ranije institucionalni otpor protiv raseljavanja Albanaca sa Kosova. Nezadovoljstvo režimom bilo je ogromno zbog jako sporog ekonomskog razvoja na Kosovu i generalno u područjima naseljenim Albancima. To je dovelo do drugog otpora, a nezadovoljstvo je još više poraslo nakon hapšenja ljude koji nisu bili srećni unutar [Jugoslavije], i koji su preduzimali akcije, ne oružane, nego otpor i propaganda. To su bili, na primer, moj brat Sokolj, Adem Demaći, Kadri Kusari, kako se zvao onaj, Ismail Dumoši i drugi. Na jednom sastanku koji je Fadilj Hodža imao sa političkim aktivistima u Đakovici, procurela je informacija da politički zatvorenici imaju najveće zasluge za jači podsticaj razvoju Kosova, jer nije bilo zatvora u Jugoslaviji... ne spominjem ljude, ličnosti, gde nije bilo albanskih zatvorenika. To je to!

U mojoj porodici, moj brat je bio u zatvoru devet godina, Sokolj je osuđen šest i po godina, Moslimi na jedanaest godina. Mene su vodili na informativni razgovor dva puta, po četiri sata, ali ne znam zašto, nisu me zatvorili. Verovatno oni znaju zašto. Ali kao porodica, bili smo trn u oku vlastima. Svi učesnici Bujanske konferencije imali su nekoga u zatvoru. Neki od njih su ubijeni tokom i nakon rata. Na primer, kada je Pavle Jovičević postavio zasedu trupama Muharema Barjaktarija. Hajdar Duši, Sadik Požegu i još neki partizani su ubijeni u zasedi. Dzeladin Hana, on je bio direktor izdavačke kuće „Mustafa Bakija“, a kasnije *Rilindja*, ubijen je u zatvoru, mučen, 1949. Napori su bili nadljudski, ako mogu tako da kažem, bilo je potrebno mnogo rada, a možda i lukavstva, takođe, ali ništa nije pomoglo. Kao rezultat nepoverenja Srba i Crnogoraca prema albanskim komunistima na Kosovu, prema vođama antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta, u Prizrenu je bio organizovan Prizrenski proces. Da li ste čuli za to?

Jeta Redža: Ne, recite nam nešto o tome.

Musa Dobruna: Prizrenski proces je organizovan radi političke likvidacije viđenijih Albanaca, albanskih komunista na čelu s Fadiljom Hodžom. Pripremili su dosije za svakog od njih, okupili su se politički kadrovi iz Pokrajine, i na dnevnom redu je bio problem Fadilja Hodže. Dosije je bio ovoliki {pokazuje rukama}, takođe i [dosije] drugih. Ovo što ću vam sada reći, reči su profesora Ekrema Murtezaija, akademika, reči koje je Fadilj Hodža rekao tokom putovanja od Beograda do Prizrena. On [Murtezai] je nekada bio savetnik Fadilja Hodže u Centralnom komitetu Jugoslavije. „Došao je trenutak da počne sednica, svi su seli, diskusija je počela i svaki govor je bio protiv mene i mog učešća u Pokretu ... na Bujasnoj konferenciji, sve to. I u jednom trenutku, stao sam, pomislio 'Gotov sam!' Tada sam odlučio, ovo ide predsedavajućima sednice.“ Obratio se Dušanu Mugoši: „*Shok* [Druže]“, na albanskom, jer on je dobro znao albanski, „hoću da razgovaram s tobom nasamo.“ On ustane i dođe. „Ovo što ste organizovali je zato što ja majku zovem *nanë*, a vi je zovete majka. Ja ne idem sam. Neću otići sam!“ Završicu s ovim kao nečim što je imalo veliki uticaj na napore našeg naroda protiv, možda je prejaka reč, fašističkog režima! Ali to je ono što se dogodilo. Nakon toga, bilo je i drugih skupova.

Na zabavi kojoj sam prisustvovao, Fadilj Hodža je bio tamo sa svojim prijateljima iz detinjstva, on ih je pozvao na zabavu. To se desilo kada se Lini se verila {obraća se supruzi}, '90 -ih, kada je Fadilj Hodža politički ubijen, uklonili su ga. I on je pričao sa nama, o našem distanciranju od velikih događaja u Jugoslaviji u to vreme... ignorisali su nas. S druge strane, u propagandi širom sveta uvek su govorili: „Naša politika, kako se može primetiti u našem odnosu prema etničkim manjinama, konkretizovana je na Kosovu, u odnosu s Albancima“. Iznenadujuće, posle tih izjava, tajna služba Republike Srbije je nastavila da radi svoj posao: zatvarala je ljude, odvodila ih na informativne razgovore, a onda nešto veoma prosvetljujuće za mene izbilo na površinu...

Govoreći o svom životu za vreme Kraljevine Jugoslavije, [Fadilj Hodža] je rekao: „Radio sam u vojnoj kantini kasarne u Đakovici“, rekao je on, „i moj otac, nekada bogat čovek, toliko je materijalno osiromašio da je slao svog brata da traži ako neko ima da mu da neki dinar da kupi hleb, so, gas, benzin, jer tada nismo imali struje (osmeh). I došao je trenutak kad više nisam mogao da podnesem život“, rekao je, „pobegao sam u Albaniju“. U Albaniji je završio osnovnu školu u Skadru, a zatim je otišao u *Shkolla Normale* u Elbasan. To se desilo u vreme Kralja Zogua. „Jednog dana, direktor škole Aleksander Džuvani“, veliki Aleksander Džuvani, „me je pozvao“. „Sedi“, rekao je, „sine moj“, uzeo je jedno pismo i rekao, „vidi šta ovde piše“.

Jugoslovenska tajna služba poslala je pismo vladi kralja Zogua, koje kaže: „U državi imate komuniste koji su pobjegli sa Kosova i veoma su problematični. Jedan od njih je Fadilj Hodža“. On je rekao: „Pa ja idem u školu. Kakav sam vam ja problem? Gledam svoja posla“. „Da, da, da, sine, samo nastavi sa radom, nastavi s učenjem“. I uzeo je to pismo, stavio ga u džep i ništa. To je bio Aleksander Džuvani.

To je razlog zašto su mladi s Kosova bežali u Albaniju - da se školuju ili da nađu bolji život. Ovde, ne možete ni da zamislite kako je ovde bilo, pakao, sam pakao.

Peti deo

Musa Dobruna: Početkom 50-ih, postojao je, nazovimo ga stav, i tada je postojao zakon, ali ljudi su radili na osnovu stavova, a ne zakona, radi mobilizacije radničke klase u centrima Kosova. U to vreme, oko trista nastavnika i službenika otišlo je iz Đakovice po celom Kosovu, da bi organizovali obrazovanje i administraciju u raznim mestima. I kasnije, upravo '50-tih, opet se dogodilo, na primer, kada bi vam veliki Zekerija Redža dao diplomu srednje škole, on koji je bio najglasniji protiv registrovanje albanskog muslimanskog stanovništva kao Turaka i njihovog slanja u Tursku iz anti-albanskih razloga. To se desilo '50-ih: stotine, hiljade Albanaca raseljeno je odavde. Efekat te mobilizacije radničke klase bio je ogroman, jer je uticaj ovih Đakovčana bio velik u tim centrima. Nije bilo centra na Kosovu bez barem jednog učitelja iz Đakovice. I sada, dozvoliti da se uzdižu ljudi bez zasluga, proglašavati ih herojima borbe protiv antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta, je velika glupost. I ko to radi? Oni koji su, iako su videli da Nemačka gubi, stali uz Nemce, da se bore protiv partizana? To je bio slučaj, na primer, sa Šabanom Polužom.

Jednom prilikom, 12. septembra 1999. godine, imao sam jedan mali konflikt koji nisam ja započeo. Jedan civil stao je ispred mene kod hotela *Iliria*, rekao mi je: „Stani!“ Stao sam. „Kako mogu da vam pomognem?“ Rekao je: „Identifikuj se“. Odgovorio sam: „Ne vidim da imate ovlašćenje da me zaustavljate, da zaustavljate građane“. Izvadio je karticu, na kojoj je velikim crnim slovima na crvenoj pozadini pisalo PK. Pročitao sam i pomislio, Kosovska policija. To mora da je bilo povezano sa SHIK¹⁰. Imao sam verbalan konflikt sa njim. I da bih izbegao javnost, ušao sam u hotel preko ulaza na parking, nisu mi dozvolili da uđem u kancelariju direktora, ali ipak sam ušao. Rekao sam mu ... smirio me, izašao sam odatle, a tri čoveka su me čekala napolju, psovali su me najgore. I u jednom trenutku sam rekao sebi: „Jadan ja, posle skoro 50 godina moram da uzmem pušku i da se borim protiv zla“. Rekao sam im: „Nekada sam bio partizan“. On je uzvratilo: „Uh, moj deda“, ružnim rečima, „jebao je majku partizanima“. Rekao sam mu: „I ja sam“, istim ružnim rečima, „*Balli Kombetar*-u“ {odmahuje glavom}, iako sam bio uveren da *Balli Kombëtar* nije bio anti-albanski, ali je izabrao pogrešnu stranu. Nisu se pridružili saveznicimasa Sjedinjenim Američkim Državama.

[...] Nije postojao centar, veliki ili mali, gde nije bilo nastavnika iz Đakovice. To je bilo to, sve zbog te organizacije. Iskoristili su stav u vezi s mobilizacijom radničke klase i imenovali nastavnike, službenike i druge. Moja supruga Hidajete je prebačena iz Peći u Orahovac, pre nego što je napunila 17, 16-17 godina, radila je kao nastavnica. Onda je dekretom odavde prebačena u Gnjilane, zajedno sa svojim ujakom Ćamilom Bindžijom. Tamo je radila oko pet godine kao nastavnica. A utisak je bio da je bila

¹⁰ Akronim za Kosovsku obaveštajnu službu, neformalnu obaveštajnu službu OVK do kraja rata na Kosovu.

r

odlična. Ali tamo, zajedno sa Ćamilom Bindžijom i Hidajete, bio je Miftar Vokši, na primer, brat Asima Vokšija. Bio je i Masar Kadija, Derviš Šehu, kako se zvao onaj ... Suka. I mnogi drugi. Minira Sanasija, na primer, su poslali u Kačanik da vodi kurs za povećanje kapaciteta zaposlenih u računovodstvu, finansijama. Sad ću vam ispričati jednu anegdotu, dok je tamo pio s lokalnim stanovništvom, njegovi prijatelji s kojima je sarađivao, dok su pili, pitali su ga, „Hajde, reci nam ko je pametniji, vi iz Đakovice ili mi iz Kačanika?“ Minir Sanasi im je odgovorio: „Ne, vi ste pametniji od nas“. „Kako to?“ „Vaše kuće su pod reke, a vaša polja su iznad reke.“ (smeje se). U Kačaniku su često bile poplave. Anegdota...

Jeta Redža: Kako ste upoznali gospođu Hidajete?

Musa Dobruna: Molim?

Jeta Redža: Vašu suprugu, kako ste je upoznali?

Musa Dobruna: Malo je tužno, ali to je pitanje moje odlučnosti. Kada je otvorena *Shkolla Normale* u Đakovici, u celoj školi bilo je samo tri-četiri devojčice. Komitet je odlučio da pozove političke kadrove, kako smo i tada zvali, Dževdet Hamza je kasnio, i čim je stigao, rekao je: „Reći ću samo nekoliko rečenica. Shvatate da ljudi ne šalju svoje ćerke u školu. A reći ću vam ovo, ako ih pogledate očima mladosti“, to je tako bilo u to vreme, ali nastavlja se i danas (osmeh), „ne samo da ću da vas izbacim iz škole, nego ću vas poslati u zatvor. Jel jasno?“ To je bio kraj. A ja sam poslušao roditelje i našao životnu saputnicu. Nisam iskusio život adolescencije i mladosti. I postigli smo da *Shkolla Normale* ima više žena nego muškaraca. To je to. A i to je rezultat posvećenosti albanskih komunista.

Postoji još jedna veoma važna stvar, ali za Đakovicu. Organizovalo se otvaranje *Shkolla Normale* za domaćice. Došle su iz cele Jugoslavije, 95 posto su bili Srпкиnje, Crnogorke, Bosanke, Makedonke i druge, iz Vojvodine, i druge. Namera je bila da se udaju u Đakovici. Nijedna od njih nije se udala u Đakovici, nisu uspele. Jedna se udala za Srbina, ali se razvela nakon nekog vremena. To je, to je neobično u ... Ja govorim o Đakovici u to vreme. Zgrada *Shkolla Normale* počela je da se gradi na području kasarne. Prvo je postavljen temelj, a onda smo se mi, studenti ove škole, organizovali da idemo i pravimo malter, nosimo cigle, pesak i tako dalje. I tako je *Shkolla Normale* izgrađena. Najmanje dva puta nedeljno Džavit Nimani, Zekeria Redža i Fadilj Hodža dolazili su da vide kako ide posao. To je bilo 1946. i trajalo je do 1953. godine, kada je đakovička *Shkolla Normale* prebačena u Prištinu i tamo nastavila sa radom.

Jel znate šta se jako interesantno desilo? Srpske hegemonističke tendencije dovele su do toga da se većina predmeta u *Shkolli Normale* u to vreme, i na višem pedagoškom kursu za odrasle, da se predavala na srpskom jeziku. Onda je Alji Hadri¹¹ našao način da organizuje studentski štrajk. Bojkotovali smo nastavu. To je saznao Fadilj Hodža, koji je bio u Beogradu i nije mu bilo dozvoljeno da dođe na Kosovo, tek mnogo kasnije, što se desilo jednoj grupi ljudi, jednostavno im nisu dozvolili da

¹¹ Ali Hadri, poznati istoričar, prvi direktor Istorijiskog instituta Kosova.

dođi na Kosovo, on je saznao... i obratio se studentima, tražio je da se vrate na nastavu. Zvali su nas, otišli smo tamo i evo šta nam je rekao: „Čutite i učite. Kada vi postanete učitelji, ovi što su došli iz Beograda će se vratiti na svoja mesta i mi ćemo nastaviti rad. Da oni nisu bili ovde, bili bismo prinuđeni da zovemo ljude iz inostranstva da predaju u našim školama“. {obraća se svojoj ženi} Ramadanove reči, izvinjavam se. Jedan profesor, koji je bio pored njega, pitao je: „Šta kaže Fadilj Hodža?“ „On kaže to i to...“ „Da li... da, *da, ima pravo*, u pravu je, istinu govori. Kada vi postanete [učitelji], držaćete časove na vašem jeziku.“ I studenti su se vratili i rad je nastavljen. U to vreme izbacio je Zećeriju Redžu zato što je bio najglasniji u borbi protiv iseljavanja Albanaca odavde i registracije Albanaca muslimanske veroispovesti kao Turaka.

[Intervjuisani govori o Demokratskom savezu Kosova, početak naracije nije snimljen na zahtev govornika]

Počeo je kao pokret za prava Albanaca u tadašnjoj Jugoslaviji. Fehmiju Aganiju su ponudili da bude na čelu, ali on nije prihvatio jer je bio jako često bio pozivan u Sekretarijat unutrašnjih poslova na informativne razgovore, i skoro da je bio izbačen s fakulteta, a to nije hteo naravno. Ali on je bio mozak i srce pokreta, Demokratskog saveza Kosova, koji je bio registriran kod tadašnjih saveznih organa i legalno je delovao. Ibrahim Rugova je izabran slučajno. Ali Ibrahim Rugova je bio intelektualac, čovek zahvaljujući kome je kosovski problem postao poznat u svetu. Rekao sam i ranije, on je proširio geografiju albanskog sveta po svetu. Za sve što se dogodilo, u okviru Demokratskog saveza, oni su bili tamo ... to su ljudi koji su beskraino poštovali Fehmija Aganija. Ali danas, on se retko spominje.

Velike promene su se desile ovde, ali ljudi smo (osmeh), možda ćemo se malo promeniti (smeh). Kao što kaže Fridrih Niče: „Slični su mi samo oni koji se menjaju“, u pozitivnom smislu, naravno. Promeniće se i mentalitet naših ljudi. Polako, ali sigurno, promeniće se i mi ćemo uspeti (osmeh). Dakle. Na inicijativu Fadilja Hodže bio je podignut spomenik Hisniju Dobruni, eno je slika {pokazuje prstom}. On je bio jedan od partizanskih komandanata tokom Drugog svetskog rata. Kao službenik, radio je u Vučitrnu. Odatle je izašao kao partizan. Bio je mudar čovek, čak i kad je bio mlad nikada se nije raspravljao s prijateljima. Ali kada je došlo vreme, uzeo je pušku i otišao u šumu. Ubijen na njegov rođendan, 16. oktobra 1944. godine u Juniku. Posle Drugog svetskog rata, na inicijativu Fadilja Hodže, podignut mu je spomenik. Čak imam i sliku kada ga je Fadilj Hodža otkrio.

A nažalost, posle rata OVK-a, uklonili su njegov spomenik u Juniku i zamenili ga imenom nekog heroja OVK-a. Podneli smo zahtev, planiramo da tužimo opštinu. Uklonili su spomenik i niko ne zna gde je. Gradonačelnik kaže: „Huligani su ga uklonili“. Pa naravno da su huligani to uradili, ali šta ste vi uradili da ga pronađete? Tužiću opštinu! Ovo je šteta iz još jednog razloga. Menjaju imena škola koje nose imena heroja iz antifašističkog narodnooslobodilačkog rata: Emin Duraku, Hisni Zajmi i druge. Jedna žena, službenica u ambasadi Kosova u Hagu, pričala mi je da su u jednom selu blizu Mališeva skinuli ime Emina Durakua i zamenili ga sa imenom nekog tamošnjeg borca. Ne pada mi napamet da potcenjujem rat OVK-a i bilo bi glupo od mene da to radim. Međutim, zar u Juniku neće da se gradi

neka druga institucija koja bi mogla da se nazove po herojima OVK-a? Nije li to brisanje istorije? To se ne može tako! Ali, šta možemo.

Šesti deo

Musa Dobruna: Posle rata, po naređenju Dževdeta Hamze, tadašnjeg sekretara Komiteta, doneta je usmena odluka da ne idem da služim vojsku, s obzirom na to da sam bio partizan. Ja sam tu stvar ostavio zvaničnim organima da srede. I 1955. godine, Vojni sud u Nišu odlučuje da me kazni. Međutim, ostavljeno je gradonačelniku Đakovice da donese odluku o kazni. Jedan jako dobar porodični prijatelj me je pozvao, Ćamil Zenuni, kaže mi: „Pročitaj ovo: 'Idi u vojsku'“ Ja sam to pocepao i ipak sam otišao i odslužio vojsku. Podneo sam jako teške stvari tamo. Pratili su me celo vreme, saradnici KOS¹², vojne KOS. Ali ja sam naporno radio. Nisam dozvolio... oni su imali svoje sumnje, od kancelarije za mobilizaciju u Đakovici su čuli da sam jako opasan čovek. To su mi rekli nakon što sam odslužio vojsku. Dali su mi karticu, ali pretpostavljeni mi je rekao: „Vidi šta piše“. Rekao sam mu: „Đakovica me poznaje. Ono što ovde piše ... {odmahne glavom} nema nikakav značaj za mene“. I tu smo se rastali.

Došao sam u Đakovicu i nisam mogao da nađem posao. Nisu mi dali posao. Ali sam to krio, plašio sam se oca u slučaju da ... Jednog dana me pitao: „Ti ne ideš u školu?“ Odgovorio sam: „Ne“. „Kako to misliš ne?“ Rekao sam: „Pa nemam posao“. „Kako to da nemaš posao? Zašto?“ Rekao sam: „Rekli su mi da podnesem molbu“, dodao sam: „ja u vojsku nisam otišao dobrovoljno. Imam svoj položaj.“ Nekada sam bio zamenik direktora škole. Uznemiren onim što je čuo, otišao je kod gradonačelnika i rekao mu: „Jel ste vi gradonačelnik ili Sami Žujai?“ „Zašto?“ „Zato što imam neki posao da završim“. On podigne slušalicu {glumi kao da se javlja na telefon}. „Spremite odluku i zaposlite ga u školi!“ I tako da sam počeo da radim 1957. godine. Ne... 1954-55. Oprostite, jel mogu da ispravim?

U knjizi iz istorije za treći razred piše „Naši preci, Sloveni, dolazili su s Karpata u ovom veku.“ Član Komiteta došao je da proveri kako ide, jer sam bio zamena za jednog učitelja. On je rekao: „Jel ima nekih problema?“ Rekao sam: „Da“. „Kakvih problema?“ „Ova knjiga! Neću ovo da predajem“. On je odgovorio: „Nemoj sebi da praviš probleme kao Ibrahim Rugova ... (smeh), Ibrahim Žerka, koji je digao veliku dreku oko ovoga u Komitetu“. Mi nismo Sloveni. Možda je OZNA¹³ otišla i pokupila sve knjige, ali više ih nigde nije bilo. Ta lekcija se nikada više nije predavala. Opet, mi iz Đakovice smo to uradili. {Uzme knjigu sa stola} A kasnije se i ovo dogodilo. {Stavlja knjigu ispred kamere}. Autor je Radovan Zogović. Citati... u uvodu kaže „1001 put hvala autorima ovih stihova“. On je potpuno razotkrio anti-nacionalni režim, monarhijsko-fašistički režim, Jugoslaviju Karađorđevića. A ovaj momak je Crnogorac, Radovan Zogović, prijatelj Esata Mekuljija. UDBA¹⁴ je i ovu knjigu pokupila iz... A ja sam kupio šest primeraka, poklonio sam prijateljima pet, a zadržao ovu. Dvojezična je, ovde *Došljaci – Ardhesit*, Srbi i Crnogorci na Kosovu (osmeh). Tako.

¹² Kontraobaveštajna služba.

¹³ Odeljenje za zaštitu naroda, naziv obaveštajne službe u Jugoslaviji od 1944. do 1946.

¹⁴ Uprava državne bezbednosti, naziv obaveštajne službe u Jugoslaviji od 1946. do 1966.

Radio sam na iskorenjivanju nepismenosti, posebno žena. Učio sam da pišem i čitam zajedno s mojom majkom. U to vreme, naišao sam na periodični časopis *Bleta Shqiptare* [Albanska pčela], tj. zbirku svih brojeva izdatih u prvoj, drugoj ili trećoj godini. Tu je bila biografija Helen Keler. Rođena slepa i gluva, ćerka bogatog Amerikanca, kada je imala osam godina, angažovali su učiteljicu za nju, a učiteljica je imala zadatak da je nauči hebrejsko pismo i zajedničke imenice i lične imenice. Ona je sve to naučila i na kraju, šta je Bog. U to vreme se verovali, pedagogija je tvrdila da je Bog natprirodna sila koja je stvorila zvezde, sunce, mesec, zemlju. A na zemlji, nakon što je stvorio sva materijalna dobra, stvorio je muškarca kao svoju najdražu tvorevinu. „U redu“, rekla je, „ti imaš oči da uživaš u lepotama prirode“, rekla je svojoj učiteljici kad je imala 12 godina. Ona je odgovorila: „Da“. „Ja nemam. Ti imaš uši da slušaš simfoniju ptica u šumi u prirodi“. „Da“. „Ja nemam. Kažeš da je Bog svemoćan, zašto je dozvolio da budem ovakva, ja nisam kao ti“.

Krivila je roditelje i okolnosti. „Ti imaš sve te sposobnosti, čula da u svemu uživaš, ja to nemam.“ Rekla je: „Krivi su moji roditelji u okolnosti. Zašto je to dozvolio roditeljima? Kažeš da je svemoćan i pričaš i pričala si o životu. Čovek se rodi, razvija se, ostari i umre. Zašto umire? I zašto ne živi zauvek i ne ostane zauvek mlad?“ Sad, recimo da je logičan odgovor učiteljice bio „Svet bi bio jako mali i bilo bi ratova, sukoba među ljudima, kriminala“. „Aha“, rekla je, „zašto svemoćni Bog sve to dozvoljava? Zašto dozvoljava ratove? A ako se ljudi toliko razmnožavaju, zašto ne stvori još jedan svet? Kažeš da je sve ovo stvorio za samo sedam dana.“ I učiteljica je otišla kod njenih roditelja i rekla: „Ja nemam više šta da je naučim. Ona zna više od mene“.

Helen Keler umrla je '70-ih. Postala je doktor filozofije 1903. Umrla je kao visoki komesar Ujedinjenih nacija za pomoć ljudima s invaliditetom. Od tada više ne verujem. I to je još jedan razlog zašto ne verujem, jer islam su ovde donele Osmanlije pod pretnjom mača i baruta, a ja nisam video nijedan odgovor iz turskih kulturnih ili državnih krugova. Zašto? Svim drugim nacijama koje okružuju Albance bilo je dozvoljeno da se školuju na svom jeziku, ali ne i Albancima. Nemam simpatija prema Osmanlijama ili islamu, izvinjavam se ako vas to vređa. Tako.

Jeta Redža: Gospodine Musa, šta mislite da je vaše najveće postignuće i koliko su se vaši snovi ostvarili?

Musa Dobruna: Snovi... Jedan od mojih snova je bio i još uvek je obrazovanje moje dece, koja su završila školovanje, i budućih generacija. Ništa više. To je moj san (osmeh). I Halil Matoši može da se buni, ali ja želim nacionalno ujedinjenje. Ja nisam nacionalista koji mrzi druge narode. Mi smo najsiromašniji narod na Balkanu, Mi smo prvi narod koji je primio hrišćanstvo, jer smo bili rimski robovi. I mnoge velike ličnosti potekle su od Ilira, koji su ostavili trag u vremenu. Doiklecijan, čija palata još stoji u Splitu, na primer. Zahvaljujući radu Ramadana Sokoljija, istraživača iz Skadra, saznali smo da je kompozitor prve himne ikada, koja se i danas peva u katoličkim crkvama, bio Ilir Niket Daradni. I onda se sve dešava, jedan događaj sledi drugi, Rimsko carstvo deli se na istočno sa centrom u Konstantinopolju i Zapadno sa centrom u Rimu. Sve što se kasnije desilo opšte je poznato (osmeh).